

Håkan Blomqvist

Den globala kontrarevolutionens rötter

– en reflektion kring Marx, ideologiska familjer och historiens fälla

Ur [Tidsignal nr 14](#) 2016 (Tema: Den sköra demokratin och Europeiska Unionens kris)

Står vi inför en global kontrarevolution? Från Trump till Putin, i det växande myllret av europeisk högerextremism, främlingsfientlig nationalism och återuppstånden fascism, bland fundamentalistiska kristna och islamister, korsfarare och jihadister framträder en interkontinental rekyl mot demokratiska, sekulära och antipatriarkala förändringar. En "liberalismens motrörelse", närmast ofrånkomlig när liberala värderingar och marknadsliberalism framgångsrikt sprids över planeten, menar liberala pressdebattörer.¹ Nej, ett uttryck för kapitalismens ödeläggelse av människors livsvillkor, växande social otrygghet plus imperialistiska krig i tredje världen, invänds gärna från vänster.

Det är ingen svårighet att belägga att ideologiska och politiska motreaktioner återkommande uppkommer som svar på progressiva framryckningar. Revolution möter oundvikligen kontrarevolution, som det kunde heta i den unga kommunistiska rörelsen.

Kvinnors ökade fri- och rättigheter, med växande självförtroende och omdefiniering av tidigare roller på livets olika områden, provocerar fram patriarkalt motstånd över hela planeten, från Facebookhat och individuellt våld på våra breddgrader till ren förslavning och terror på andra håll. Kvinnornas världsrevolution, där strävan efter ekonomisk självständighet, jämlik behandling och tillgång till samhällets alla områden, möts ovillkorligen av hinder och motstånd från patriarkala förhållanden där män och manligt dominerade värdesystem dominerat och gynnats.

Motsvarande gäller allmänt när underordnade, nedtryckta eller åsidosatta delar av befolkningar utvecklar kollektivt medvetande och kraft att förändra. Krav på likabehandling, inflytande och att respekteras i egen rätt, möts av hindrande sociala, kulturella, politiska och juridiska strukturer, sega eller hårda, retirerande eller våldsamma – allt utifrån vad som står på spel och aktörernas grad av mobilisering. Sexuella minoriteter, ursprungsbefolkningar, etniska grupper, funktionsnedsatta – för att nämna vad som idag uppmärksammas – har att bryta igenom det som länge varit etablerat på värderingars, sociala relationers och maktförhållandens områden.

I global skala gällde det under den koloniala frigörelsekampen efter andra världskriget då europeiska kolonialväldet som etablerats under trehundra år bröts upp på trettio. Den koloniala revolutionen tillsammans med den amerikanska svarta medborgarrättsrörelsen trängde inte bara igenom hårda politiska och militära förhållanden. Den bröt sönder den europeiska rasvetenskapen och dess populärkulturella versioner som så länge dominerat och genomsyrat den vita imperialistiska världen. Det skedde inte utan rasande motstånd från krig, terror, lynchningar, polisvåld och ideologi.

För att inte tala om den internationella arbetarklassens strävan efter bättre villkor, jämlikhet och inflytande gentemot hårda klassamhällen och hänsynslös kapitalism. De senaste hundra-femtio årens klasskamp har genom massrörelser och strejker, reformer och revolutioner utmanat gamla och nya härskarklasser, flyttat fram positioner och mötts av såväl motreaktion

¹ För exempel på liberal pressdebatt se DN 9/9 -16, Ingmar Nevéus "Efter Brexit: EU splittras till tre regionala block", DN 29/7 -16 Richard Schwartz "Liberalismens motrörelse" och DN 3/10 -16 Ingmar Nevéus "Orbán segerviss trots omröstningsfiasko".

som blodiga kontrarevolutioner.

Att erövra demokratin och förvandla dess löften om jämlikhet, inflytande och personlig frihet till verklighet för alla, inte bara för en ärftlig eller meritokratiskt grundad elit, kräver permanent kamp mot de maktsystem som upprätthåller våra samhällens ojämlikhet och förtryck.

Att benämna dagens globala motreaktion och öppna kontrarevolution som just "liberalismens motrörelse", är därmed bedrägligt. Det är knappast inskränkt "liberala värderingar" som konfronteras av dagens motreaktioner. Liberalism, i politisk mening, har kunnat samsas med de hårdaste formerna av klass-, ras- och könsförtryck. Ja, "liberalkapitalismen", alltså den klassiska *laissez-faire* (låt gå)-kapitalismens otyglade profitdrift, odlar exploatering, rangordningar och klassvälden bakom sina frihetsbudskap. Liberalismens ideologer och debattörer föreställer sig att kapitalistisk marknadsekonomi utgör förutsättningen för demokrati och "liberala värden" framträngande. Den kapitalistiska globalisering som bryter sönder lokala ekonomier och traditionella levnadssätt utmanar, tänker de sig, feodala och auktoritära makt- och värdesystem.

Det kan inte ske: "utan födslovändor och motstånd. Ty denna modell måste för att fungera övertas i sin helhet; demokrati till hälften fungerar lika litet som en till hälften fri marknad", formulerar sig den liberalkonservative debattören Richard Schwartz i en närmast copy paste-version av kommunistiska manifestets ord:

Bourgeoisin har överallt, där den kommit till makten, förstört alla feodala, patriarkaliska och idylliska förhållanden. Den har obarmhärtigt slitit sönder de brokiga feodalband, som band samman människorna med deras naturliga ledare — — Bourgeoisin rycker genom den snabba förbättringen av alla produktionsinstrument, genom de oändligt förbättrade kommunikationerna alla, även de mest barbariska nationer, in i civilisationen. De billiga varupriserna är det tunga artilleri, med vilket den skjuter ner alla kinesiska murar och varmed den tvingar barbarernas hårdnackade främlingshat att kapitulera. Den tvingar alla nationer att tillägna sig bourgeoisins produktionsätt, om de ej vill gå under; den tvingar dem att hos sig själva införa den så kallade civilisationen, d.v.s. att bli bourgeois. Med ett ord: bourgeoisin skapar sig en värld efter sitt eget beläte.

Men där liberaler föreställer sig att denna omvandling är bärare av all världens goda "liberala värden", fokuserade Marx och Engels på själva kärnan i den omvälvning som *icke kvarlämnat några andra band än det nakna intresset, det känslolösa 'kontant betalning'*. De äldre samlevnadsformerna och idealen ersattes inte av den franska revolutionens och de emancipatoriska rörelsernas egalitära visioner om mänsklighetens frigörelse från förtryck, utan upplöstes i den egoistiska beräkningens iskalla vatten. Personlig värdighet ersattes, skrev manifestet, av bytesvärde, lagstadgade friheter av den *samvetslösa handelsfriheten* och politiska och religiösa illusioner av den *öppna, skamlösa, direkta, kalla utsugningen*.

Ideologiska familjer

Och just här finner vi en nyckel till förståelse av den världsomspännande kontrarevolutionära vågrörelse inom politik och kultur vi idag upplever. Den globaliserade kapitalistiska marknadsomvälvningen möter motstånd och motreaktion både från offren för den *skamlösa utsugningen* och från de äldre strukturer Marx beskrev i termer av *det fromma svärmeriets heliga rysning, eller gamla ärevördiga föreställningar och åskådningar* liksom från den *nationella industrin*, det vill säga nationella ekonomiska intressen.

Där liberaler endast vill erkänna den senare motreaktionen, den från åldriga föreställningar och nationellt inskränkta intressen, handlar världsutvecklingen i lika hög grad om revolt mot den stegrade utsugningen. Det ödesdigra är när den revolten koopteras av politiskt reaktionära krafter riktade mot de progressiva framsteg för frigörande jämlikhetssträvanden som byggde på just begränsningar av *den skamlösa utsugningen*.

De första tre decennierna efter andra världskriget präglades i den industriella västkapitalismen av en historisk kompromiss mellan kapital och arbete, eller mellan utsugning och människo-värde. Efter sextio miljoner döda och stora delar av Europa och koloniala intresseområden i aska, utgjorde det kalla kriget en slags armerat vapenstillstånd kring en stabilisering byggd på tämjd eller kontrollerad exploatering av lönearbetet.

Det handlade om ett mått av avkommodofiering, det vill säga där arbetskraften inte längre kunde behandlas som lätt utbytbar vara, prissatt efter utbud och efterfrågan. Regleringar mot utsugning, sociala buffertar i form av världsfärds-system och statliga kontroller kring kapitalismens marknadslogik tillsammans med trycket från stora folkrörelser och sociala förväntningar, präglade vad som ändå kallats ”kapitalismens guldålder”.

Återuppbyggnaden av en utbombad värld där föråldrade produktivkrafter kunde skyfflas bort med ruinmassorna, möjliggjorde god lönsamhet för tunga kapitalinvesteringar i massproduktion som tycktes kunna förenas med välfärdsutveckling och demokratisk – eller statlig – kontroll.

Existensen av Sovjetunionen, som trots dess repressiva natur och efterblivenhet på konsumtionens och andra områden, bidrog till att upprätthålla kompromissen. Inte minst genom den koloniala frigörelsens möjligheter att söka materiellt stöd från det sovjetledda östblocket och ta fasta på ickekaptalistiska lösningar.

Trots den globala motsättningen mellan västkapitalismen, vars kärnländer allmänt reglerades av demokratiska representationssystem, och sovjetsystemets byråkratiska och diktatoriska statsekonomier, existerade på det ideologiska planet någonting gemensamt.

Historikern Eric Hobsbawm menade att de båda blocken idémässigt tillhörde den ”moderna familjen”, det vill säga uttryckte idéströmningar från den europeiska Upplysningen och franska revolutionen. För Hobsbawm kunde världskrigets ”stora allians” mellan de kapitalistiska västmakterna och Sovjetunionen inte bara förstås utifrån geopolitiska intressen, utan på det ideologiska planet också liknas vid en slags familjetillhörighet. Trots de himmelsvida skillnaderna i synen på politiskt och ekonomiskt system, individ och kollektiv, socialism och kapitalism, fanns, menade han, en slags gemensamma idéanknutna föreställningar om fram-tidsorienteringen i den historiska utvecklingskedjan från primitivare ursprung till förverkligandet av det moderna projektets emancipatoriska möjlighet. Mot denna ”moderna familj” – som dominerade den stora världskrigsalliansen – stod den ”antimoderna” ideologiska familj som förenade konservativa och traditionalistiska idévärldar kring ursprung, egenart och organisk samhällsgemenskap byggd på naturbundna hierarkier.

Trots fascismens radikala och strids-inriktade förkunnelser mot ”det gamla”, liksom dess bruk av modernitetens mest utvecklade tekniker, ger oss Hobsbawm här en ledtråd till förståelsen av efter-krigsordningen. Den ”antimoderna familjens” förkrossande nederlag 1945, inte bara på slagfälten utan också vad gäller dess ideologiska ställning bland både nationella härskarklasser och politiska eliter – vare sig dessa samarbetat med fascismen eller ej – tycktes sopa bort fördemokratiska ideal till historiens skräpkammare.

Bara FN-deklarationen om mänskliga rättigheter 1948 – antagen under maximalt hyckleri och enighet när det kalla krigets anklagelser redan haglade – säger något om vilka idéströmningar som ansågs ha segrat och vilka som krossats under världskriget. Människors olika värde, klassförtryck, exploatering och rasåtskillnad skulle övervinnas och den nya världen byggas på ideal om alla människors lika värde och rättigheter. FN-deklarationen uttalade sig inte om ekonomiskt system men för de jämlikhetsidéer som vunnit mark sedan 1700-talet och förknippats med 1789. Det var i det kölvattnet och med de ideologiska verktygen, som de koloniala befrielseörelserna stred för nationellt oberoende, som medborgarrättsrörelsen krävde likabehandling och slut på rasförtryck liksom arbetar- och kvinnorörelser drev fram reformer i riktning mot ökad jämlikhet. De möttes av motstånd, sega maktstrukturer och

periodvis hårda motoffensiver, men hade vad som romantiskt skulle kunna kallas, ”tiden i ryggen”. Den besegrade ”ideologiska familjens” arsenal av konservativa värderingar, patriarkala relationer och traditionella livsmönster var försvagad, kampen mot den ”skamlösa ut-sugningen” skedde under 1789:s fanor med ledarskap besjälade av förhoppningar knutna till det modernas ideal. 1940- till 70-talets antiimperialism anfördes globalt av vänsternationa- lister eller kommunister och kunde länkas till progressiva sociala rörelser i den kapitalistiska industrivärldens mitt.

Den liberala triumfalismens pris

Vändningen skedde genom nyliberalismens och den borgerliga motoffensivens triumfatoriska 1980- och 90-tal. Förutsättningen var högst materiell. Återuppbyggnadsperioden efter andra världskriget var över, den internationella ekonomiska konkurrensen ökade, lönsamheten – den så kallade profitkvoten – i traditionellt kapital tenderade att plana ut och kapital söka sig till finansiella investeringar. Med 1980-talets genombrott på kommunikationsteknologins område förvandlades efterkrigstidens regleringar till rena schweizerostar av kryphål. Med stöd av den ekonomisk-teknologiska globaliseringens förändringstryck pressade mäktiga kapitalintressen igenom alltfler avregleringar på finansmarknader och andra områden. Efterkrigskompromis- sens institutionella arrangemang som genom åren, den kollektiva glömskan och förändrade sociopolitiska styrkeförhållanden blivit alltmer porösa, utgjorde inga oöverbinnliga barri- kader. Och med Sovjetunionens upplösning var fältet fritt. Den nyliberala omvandlingens principer – formulerade av de internationella finansinstituten och ekonomiska överens- kommelserna i ett ”Washington Consensus” – kunde bryta fram som en stormvåg över kontinenterna. Som Kommunistiska manifestet för så länge sedan beskrev kapitalismens natur:

”Bourgeoisin kan inte existera utan att oavbrutet revolutionera produktionsinstrumenten, dvs. produktionsförhållandena, alltså samtliga samhällsförhållanden. – – – Produktionens om- välvning, det oavbrutna omskakandet av alla samhällsförhållanden, den eviga osäkerheten och rörelsen kännetecknar bourgeoisins epok gentemot alla andra. Alla fasta igenrostade förhållanden med sina åtföljande gamla ärevördiga föreställningar och uppfattningar upp- löses, alla nybildade föråldras innan de hinner bli förstockade.”

Med vad löser kapitalet sina lönsamhetskriser, frågade Marx sin samtid i en förståelse som når oss genom halvtannat sekel.

1. Genom att skärpa utsugningen av arbetskraften – alltså höja arbetstempot och produktivi- teten (”utsvetningen”), minska reallönerna och skära på arbetets kostnader. Vilket just har präglat de senaste årtiondenas sociala nedskärningar, minskade anställningstrygghet och sänkta realinkomster (där växande delar av lönearbetarklassen i kapitalismens hjärtland USA lever på 1970-talets lönenivåer och unga förväntar sig lägre realinkomster än föräldragenera- tionen). För att inte tala om förflyttningen av varu- och tjänsteproduktion till låglöneländer med helt andra arbetskraftskostnader och grader av exploatering – liksom framväxten av ett helt rätts- och papperslöst proletariat i världens migrationsströmmar.
2. Genom att slå ut föråldrade produktivkrafter vars lönsamhet sjunkit under kapitalets efter- strävade räntabilitetsnivåer. Denna utslagning, kapitalismens så kallade kreativa förstörelse, omger oss i form av växande industriella ruinlandskap från Detroit till nordfranska stålstäder och östeuropeiska rostbälten. Men också i form av utgallrad arbetskraft som inte kan hålla takten med omvälvningarna och tillhöra den högpresterande arbetskraften.
3. Genom att erövra nya marknader, både i form av efterfrågan på nya produkter, effektivare penetrering av äldre marknader genom prissättning, kvalitetsförändringar och marknadsföring samt inbrytningar på tidigare stängda områden; som östblockets och många utvecklings- länders statsekonomier liksom de offentligt ägda och styrda välfärdssektorerna inom vård-,

omsorg och utbildning tillsammans med kommunikationer och annan infrastruktur som den historiska efterkrigskompromissen gjorde till gemensam egendom.

Ideologiskt omvandlingstryck

Den nyliberala ideologiska offensiv som klädde sådana materiella förändringar i ord och ideologi begränsade sig inte till ekonomiska teman. Och Marx berömda förutsägelse i manifestet om följderna av kapitalismens omvälvningar på det mänskliga medvetandets område kom knappast att förverkligas: *Allt fast och beständigt förflyktigas, allt heligt profaneras och människorna blir slutligen tvungna att se sin livssituation och sina ömsesidiga förbindelser med nyktra ögon.*

Tvärtom. Den nyktert samhällstillvända blicken inom politik, kultur och bredare värderingsområden har sedan 1970-talet oavbrutet grumlats, både genom borgerlig ideologisk aktivism för att sporra till omställningar i marknads-kapitalistisk riktning – och som anpassning till förändrade materiella förhållanden.

Genom väldiga ideologiska offensiver för privatiseringar av det ekonomiska och personliga livets olika sidor har efterkrigstidens välfärdskollektivism brutits upp och nyliberala ”reformer” motiverats. Och, som Marx uttryckte det: ”såsom det går i den materiella, så går det ock i den andliga produktionen”.

Där samhällets ekonomiska bas präglas av nya teknologier som förändrat arbetsprocesser och styrmekanismer med individualiserade och marknadsanpassade belöningsystem i släptåg, pressar sig förändrade värderingsmönster fram med stor kraft.

Den ”jag-revolution” vars ena sida kan ses som uttryck för emancipatorisk individualitet gentemot diskriminering och rangordning, passar också en samhällstyp där hårdare konkurrens, privatintresse och personligt berikande bejakas.

Det är denna sida av nyliberalismens förändrade tankemönster som idag får så ödesdiga konsekvenser – i synnerhet som den genomsyrats av de politiska offensiver som under årtionden riktats mot allt som stavas socialism, offentlig sektor, jämlikhet och demokratiskt inflytande i ekonomin.

Den stora återkomsten

De senaste fyrtio årens liberaldemokratiska ideologiska och politiska stormangrepp mot kommunism och socialism har till stor del raderat ut alternativ till marknadskapitalismen i det allmänna medvetandet. Genom politik och media, populärkultur och skolundervisning, forskning och även lagstiftning, har samhällslösningar med anknytning till kommunism och socialism demoniserats. Det har till stor del skett med demokratiska motiv och liberala frihetsargument. Men där den liberala offensiven på köpet brutit ned idéer om gemensamt samhällsansvar, solidaritet och jämlikhet har marken krattats för den stora återkomsten.

När den ”nakna utsugningen”, genom de marknadskapitalistiska omvälvningarna och avvecklingen av efter-krigskompromissens sociala buffertar, framträder i all sin hårdföra brutalitet, då står 1945 års besegrade ideologiska familj där mitt i förödelsen. Längre var den nästan bortglömd – men erbjuder nu självsäkra och traditionsrotade svar i det nyliberala projektets waste land, så sorgligt demonstrerat hos den brittiska Brexitomröstningens kombination av vämjelse över den nyliberala ödeläggelsen och reaktionär främlingsfientlig nationalism.

Här ska inte heller ledande borgerliga maktcentras aktiva strategiska stöd åt reaktionära eller ultranationalistiska krafter för att gynna egna geopolitiska och ekonomiska intressen glömmas. USAs massiva militära stöd till islamistiska mujahedins mot den sovjetiska ockupationen av Afghanistan på sin tid, producerade talibanerna. Det lika massiva stödet till Saudiarabien underblåser ultrareaktionära och jihadistiska rörelser i delar av den muslimska

världen. EU-stödet åt nationalistiska strävanden under uppbyggnaden av Jugoslavien, kriget i Bosnien och Kosovo har bidragit till nationalismens renässans i Europa.

Den liberalkapitalism som sökt barrikadera sig bakom internationella finansorgan, EU-diktat och militära insatsstyrkor planeten runt, står nu själv inför högrisen att dess alltmer auktoritära maktordningar erövrats av den kontrarevolutionära ”motrörelsen” – ungefär som när Brüning undantagslagar i Tysklands tidiga 1930-tal behändigt övertogs av den nye rikskanslern Hitler som verktyg för den kommande nazidiktaturen. Det är inte svårt att föreställa hur dagens motsvarande instrument i morgon kan användas av Le Pen, Orbán och rentav Åkesson. Just när detta skrivs diskuteras EU-kommissionens förslag till harmonisering av medlemsstaternas asyl- och flyktingpolitik till ett minimum anpassat efter den så kallade Visegradgruppens politik – Polen, Tjeckien och Slovakien, som ett varsel om vad som kan ske.

Med hjälp av liberaldemokratins alltmer auktoritära system för att befästa de marknadskapitalistiska omvälvningarna – så skoningslöst demonstrerat i fallet Grekland – kan alltså den konservativa motrörelsen erövra betydande maktresurser för sina projekt. Nationalism med patriotisk fostran för ”traditionella värden” kring patriarkala familje- och könsideal, konservativa utbildnings- och kulturnormer, militarisering och auktoritära styrelseskick plus främlingsfientlighet med repressiv flykting- och migrationspolitik – är vad som vankas. Striden om den polska aborträtten anger tonen.

Hur återkomsten kan te sig förevisas således inte bara från de mest öppet högerextrema, nationalistiska och fascistiska rörelserna i dagens Europa. Att flera av dessa inspireras och sup-portas av dagens storryska nationalism brukar framhållas. Men utvecklingen bär på principiellt liknande drag på andra håll i det öst där frustrationen över marknadskapitalismens pris kanaliserats till 1945 års besegrade alternativ, ja där dessa i bokstavig mening återkommit som politisk kraft. Den rehabilitering av 1945 års förlorare som idag sker över stora delar av Östeuropa medför också maskering av medbrottslighet i nazismens folkmord. För många dåtida nationalisterna vars centrala målsättning var att bekämpa sovjetisk ockupation och förtryck, betraktades Hitlertyskland den gången som allierad, även om inte alltid som en politisk modell.

De mest stridbara nationalisternas samlades kring etniska program som strävade efter en homogen nation där minoriteter skulle hållas kort eller fördrivas. Antisemitism, där judar sågs som nationellt främmande och ombud för sovjetkommunismen, var på flera håll närmast självklar. Även andra minoriteter som polacker och ryssar i Ukraina, serber i Kroatien eller ungrare i Rumänien, ansågs inte höra hemma i nationen. När dessa nationalistiska rörelser och förkämpar idag återupprättas följer som ett brev på posten antisemitism och radikal etnonationalism. För att inte tala om urskuldande av massakrer och folkmord på tysk sida.

Några exempel österifrån:

I mitten av juli i år döptes en av huvudgatorna i Kiev om till Stepan Banderas aveny och en skribent i den amerikanska jiddischtidningen *Forward* skrev (2 aug): ”Tänk dig att du går på promenad i din hemstad och runt hörnet möter en gata som just döpts om till Adolf Eichmanns väg. Detta är mer eller mindre vad som händer i dagens Ukraina.”

Bandera stred som ledare för nationaliströrelsen OUN med dess väpnade gren UPA, på Nazitysklands sida under invasionen av Sovjetunionen sommaren 1941. I spåren följde massmord på judar, polacker och kommunister. Under etniska rensningar i Volynien, omtvistad region mellan Polen och Ukraina, mördades bortåt hundratusen civila polacker och judar, varav många kvinnor och barn.

Bandera själv tillbringade en stor del av krigsåren i tysk fångenskap efter att utropat en ukrainsk stat som tyskarna inte planerat. Banderas rörelse kom emellertid i praktiken att

utgöra en del av det fascistiska Ukraina som under den sovjetiska motoffensiven 1944 kämpade på de retirerade tyska styrkornas sida. I dagens Ukraina har Bandera, mot kritik från bl a Europaparlamentet, förklarats som nationalhjälte, statyer rests på löpande band och hundraårsminnet av hans födelse högtidlighållits med ett frimärke medan födelsedagen gjordes till helgdag. Den ukrainska radan har till och med lagstiftat mot att kritisera hans gärning. Så det var till ukrainska protester som den polska sejmen (parlamentet) i somras beslutade karaktärisera OUN/UPAs massakrer på polacker och judar som folkmord. För att inte tala om reaktionerna när Israels högerpresident Reuven Rivlin inför det ukrainska parlamentet i september nämnde UPA- soldaternas deltagande i massmord på judar i Babin Jar och på andra håll. Han möttes av raseri från nationalistiska ledamöters sida och den israeliske ambassadören kallades upp till Ukrainas utrikesdepartement för att förklara sig. Reaktionen var så våldsamt att även judiska företrädare kritiserade den israeliske presidenten för att leva i det förgångna och trots sitt ursprung i Jerusalem vara skolad i sovjetisk historieskrivning.

Rehabiliteringen av Bandera tillsammans med andra ukrainska högnationalister på Nazi-tysklands sida, liksom av Simon Petliura vars ukrainska nationalisterna genomförde massmord på judar under inbördeskriget mot bolsjevikerna 1919–20, utgör en del av Ukrainas nya patriotiska historia. Det ukrainska ”institutet för nationell hågkomst” grundat 2006 har fått i uppdrag att genom förändrad historieskrivning skapa en ny nationell ukrainsk identitet. ”I flera decennier fick vi lära oss att den ukrainska kampen för självständighet fördes av fascister. Den saken måste vi ändra på om vi verkligen ska skaka oss loss ur vårt Sovjet-förflutna”, uttalade sig myndighetens chef Volodymyr Vjatrovytj för *Dagens Nyheter* (28 okt -16). Oron bland historiker är stor över att den nya historieskrivningen sopar undan nationalistiska förbrytelser. Minnesinstitutet förvaltar nämligen riksarkivet inklusive det material som tidigare tillhörde det sovjetiska KGB, och kritiserar för att redigera arkivmaterial och radera ut negativa uppgifter om UPA/ONU.

Liknande historierevisionism upprepar sig i land efter land.

I Litauen undgick nyligen historikern Mindaugas Pocius med en hårsman att åtalas för en kritisk studie av de så kallade skogsbröderna som ända fram till 1953 stred mot den sovjetiska ockupationen. Sammantaget mördade skogsbröderna minst niotusen människor som anklagades för samarbete med sovjetmyndigheterna, var Pocius resultat, bland dem hela familjer med minst tre hundra barn. ”Staten anser att en heroiserande beskrivning är nödvändig för att ena landet kring en stolt historia”, tolkade Pocius myndigheternas ingripande (*Universitetsläraren* nr 4/16). I just Litauen genomfördes den mest totala förintelsen av den stora judiska befolkningen varav 95 procent mördades, till stor del av litauiska nationalisterna redan innan de tyska trupperna anlät sensommaren 1941.

”Förintelsemuseer” i både Litauen och Lettland ägnas idag i huvudsak inte åt förintelsen av den judiska befolkningen utan åt det sovjetiska förtrycket med deportationer och mord på baltiska nationalisterna, intellektuella och andra som bedömdes opålitliga.

Ett förslag i somras att byta namn på Skirpagatan i Vilnius avvisades av stadens namnkommission. Kazys Skirpa var ledare för den litauiska aktivistfronten som låg bakom massakrerna på landets judar och samarbetade med Nazityskland. Likt Bandera hölls han dock under en period i arrest av tyskarna för att inte råka utom kontroll och har därför kunnat lyftas fram i dagens Litauen som frihetshjälte.

I Polen pågår motreaktionen mot Jan Tomasz Gross’ med flera historikers granskning av polsk antisemitism och medansvar för massakrer på landets judar under kriget. Den antibrytande studien *Neighbors* (Grannar) om hur polacker mördade sina judiska grannar utan tysk medverkan i Jedwabne 1941 för att komma över deras egendom – har utsatts för allt starkare kritik, även för att vara ren historieförfalskning.

Även i ”Lag och rättvisas” Polen ska historieskrivningen vara nypatriotisk och lyfta fram nationens heroiska förflutna. Polackerna stred ju för överlevnad mot de nazityska ockupanterna vilket skorrar mot historia om polsk antisemitism. Om judar avskyddes hade det mer att göra med hat mot ”zydokomuna” – ”judekommunismen” – än med antisemitism, lyder en vanlig förklaring. Alltmedan det polska parlamentet gjort det straffbart att benämna Auschwitz och Majdanek ”polska förintelseläger”.

Nya tystnader

Att forna skurkar blir till nationella hjältar och sovjetiska förebilder skyfflas bort till historiens skräpvind är i viss mening ofrånkomligt. Stalinismens förbrytelser, Gulag och massavrättningar har skapat grogrund för att avtäckta och lyfta fram de tystades och begravnas historia där både onda och goda återuppstår, ibland i samma personer. Men samtidigt breder nya tystnader ut sig. Inte minst kring minnet av massmorden på miljonerna judar där urgamla föreställningar om judar som kristusmördare hade rörts samman med nationalistiska idéer om judar som rasfrämmande och onationella parasiter tillsammans med tron på kommunismens judiskhet.

Föreställningen att det sovjetiska förtrycket var judiskt och att hotet mot den kristna världen kom från ”judekommunismen”, utgjorde ett centralt inslag inte bara i 30-talsfascismens och många nationalistiska rörelsers världsbild utan bland stora delar av de borgerliga eliterna. Och gör så än idag på många håll i öst och Centraleuropa. Med återkomsten av 1945 års besegrade reaktiveras det förflutna genom nygamla hjälteberättelser och nya tystnader.

Omer Bartov har beskrivit det nya landskapet. Han reste runt i västra Ukraina under 2000-talets första år för att finna spåren av sin släkt i Galizien, regionen i forna Österrike-Ungern med lång och rik judisk historia där den judiska befolkningen i många städer och samhällen uppgick till en tredjedel eller kanske hälften av invånarna. Här rasade under första hälften av 1900-talet två världskrig plus revolutioner och inbördeskrig och den judiska befolkningen utrotades nästan fullkomligt.

Det var här, i västra Ukraina med Lviv (det forna Lemberg) som huvudort, liksom i den nordligare provinsen Volynien, som Bandera och andra ukrainska nationalisterna hade sin främsta bas och där deras hjältestatus nu är som mest oomtvistad. Här utplånas samtidigt andra minnen. I stad efter stad, by efter by fann Bartov – ingenting. Eller snarare hur minnena av den judiska värld som var levande bara en generation bort, uttraderats. Synagogor har rivits, gravplatser skyfflats bort och massgravar med tusentals judiska kvinnor, män och barn lämnats att växa igen.

Under sovjettiden gällde en slags lågaktiv minneskultur där det judiska hos offren skrevs som ”sovjetmedborgare”. I dagens Ukraina råder istället, menar han, snarare en aktiv utplåning av minne. Bartov kallar sin dokumentation ”Erased – vanishing traces of Jewish Galicia in present-day Ukraine” (Utraderade: försvinnande spår av det judiska Galizien i dagens Ukraina), och tar läsaren med till den stora, avsiktliga glömskan. Inte bara genom att judiska gravstenar blivit till byggmaterial och platser för judisk tro och kultur röjts bort för köpgallerior. Där tidigare någon skylt kunde påminna om offren för förintelsen hyllas idag det nationalistiska minnet av förövarna. I nazistjägarerna Simon Wiesentahls födelsestad Butjatj, inte långt från Ternopil, levde före kriget omkring tiotusen judar som med den tyska ockupationen mördades till nästan sista man och kvinna under åren 1942–43. Tusentals sköts på en skogshöjd kallad Fedir. Idag är de flesta spåren av stadens livskraftiga judiska förflutna bortskyfflade. Ett museum hyllar nationalisterna i UPA och på Fedirhöjden står ett väldigt kors till minne, inte av stadens förintade judiska befolkning, utan tillägnat UPA:s frihetskämpar. Ett monument över Stepan Bandera var under uppbyggnad vid författarens besök i den stad som hela författarens släkt härstammade ifrån och dit han var den ende som någonsin återkommit. Då hade historiens skyltar redan bytt namn och givit plats åt den nya tidens gamla

hjältar som nyss förknippats med förintelsens mörker.

Avslutning

En ”liberalismens motrörelse” eller uttryck för rovkapitalismens ödeläggelse av människors livsvillkor? En ofrånkomlig motreaktion då mänskliga rättigheter vinner mark eller marknadsomvälvningarnas ruskiga skörd? Förklaringarna till dagens globala motreaktion tycks motstridiga och kastar såväl vänster- som liberala debattörer åt olika håll.

”Det har sällan varit perioder av ekonomisk turbulens som skapat de stora främlingsfientliga vågorna i USA, däremot har det varit just perioder av sociala framsteg för svarta och etniska minoriteter”, anser sig Martin Gelin på Dagens Nyheter kunna konstatera i ett omfattande reportage om den nya amerikanska extremhöger som surfar i Trumpkampanjens kölvatten (8 okt). Hela bilden av den amerikanska massarbetslöshetens stålstadsskelett som grogrund för den amerikanska högeroffensiven är, menar han, felaktig. Det är en svart man på presidentposten som kan komma att avlösas av en kvinna, symboler för dramatiskt förändrade köns- och etniska relationer, som ligger bakom motreaktionen. Några dagar före reportaget publicerade samma tidning (3 okt) en artikel av den liberale politikern Jasenko Selimovic som i egenskap av europaparlamentariker besökt det italienska krisande stålverket Ilva i Taranto, en ”rostig monsturfabrik avbildad mest troget i någon Mad Max-film, som producerar hälften av Italiens stål” och som dödat minst fyrahundra människor genom förgiftande föroreningar. ”Men trots det ville nästan ingen av dem jag pratade med, inte invånare, inte politiker, inte arbetare, inte heller doktorer, hjälpa till att stänga stålverket. De kvävdes, förgiftades, deras barns lungor tömdes på luft, men de var inte beredda att låta Ilva dö. Ingen ville förlora den värdighet som jobbet gav dem.” Och det var där, i Taranto, Selimovic menade sig börja förstå ”den populistiska lockelsen”, hur Trump kan få stöd, Brexit kan hända och svenska SD få närmare 20 procent och utbrast: ”I det krisande stålverket såg jag Trumps ansikte.” Gapet till människorna han träffade i Ilva var hisnande. ”Hos mig fanns inte ett spår av tvivel på att globaliseringen kan frambringa billigare stål, nya jobb, och en annorlunda framtid för Taranto. Hos Tarantoborna fanns endast misstro. Mot mig, mot ’eliten från Europaparlamentet som får 300 euro per dag för att komma hit och stänga den fabrik som har gett oss allt’.”

Och han varnade sitt eget marknads-liberala projekt att det kommer att krascha om vi inte ”omfamnar” och hjälper omvälvningens förlorare: ”Vi saknar ett svar om framtiden för dessa människor. Vi anstränger oss inte ens att hitta det. Men det måste göras. Maktlösheten måste bemötas, globaliseringens förlorare skyddas, den mångkulturella framtiden redas ut, rätten till en riktning, ett mål erövrar. Först då kommer förändring att bli möjlig.”

På sätt och vis har både Gelin och Selimovic rätt, men bristen på Marx och utblick bortom den liberala världsbilden tycks göra tolkningarna oförenliga. Men vad de och så många andra tecknar är olika sidor av samma process, där reaktionära och konservativa strömningar – som under ett par hundra år alltid motreagerat med varierande styrka inför egalitära och emancipatoriska framryckningar – förenas med den sociala reaktionen gentemot den ”skam lösa utsugningen”.

Det är just sammanflätningen av tygellös kapitalistisk profitjakt med liberala frihetsideal – den kombination borgerlighetens ideologer föreställer sig utgör grundvalen för ”mänskliga rättigheter” – som lämnar fältet vidöppet för 1945 års besegrade ideologiska familj att strömma tillbaka genom historiens backventil.

I förlängningen av den nyliberala kapitalismens samhällsomvälvningar ligger därmed inte alls varken ökande välstånd eller de mänskliga friheternas förverkligande, utan motsatsen, kontraposition och kontrareform över hela linjen. Antingen genom nyliberalismens egen drift till alltmer auktoritära maktsystem för att skydda finanskapitalens marknadsintressen, eller

genom konservativa och reaktionära mot reaktioners övertagande av den politiska makten med stöd – eller passivitet – från förlorarnas sociala vrede.

Utgången avgörs inte bara av striden mellan liberaler och kontraliberaler, utan i vad mån försvaret av mänskliga fri- och rättigheter kan förenas med kampen mot den ”skamlösa utsugningen” och bana en väg ut ur dagens historiska fälla.